

БЪЛГАРСКИ ИНОВАЦИИ В ТЪРГОВИЯТА С ХИПОФИЗНИ ЖЛЕЗИ ПРЕДИ ДЕМОНТАЖА НА ЖЕЛЯЗНАТА ЗАВЕСА (Преглед на обсъжданията от една конференция)¹

Мартина Бозукова², Mediapool.bg

Даниела Колева³, Софийския университет „Св. Климент Охридски“

Резюме

Текстът представя резултати от изследване, посветено на износа на хипофизни жлези от България. През 80-те години на XX век Националният институт по ендокринология, геронтология и гериатрия към Медицинска академия се оказва въвлечен в необичаен търговски обмен - износ на хипофизни жлези, извлечани от трупове при рутинна аутопсия в българските болници. Част от получената валута се използва за набавяне на оборудване и консумативи за изследователските и терапевтични дейности на института. По повод на резултатите проф. Даниела Колева от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ изнася доклад с красноречивото заглавие “Ние не можем да пътуваме в чужбина, но поне органите ни могат”.

Ключови думи: износ на хипофизни жлези; социалистически период; България.

¹ Статията е публикуваната за първи път в електронното издание Mediapool, на 31 март 2023 г. (виж: <https://www.mediapool.bg/balgarskiyat-otpechatak-v-targoviyata-s-hipofizni-zhlezi-prez-zhelyaznata-zavesa-news346361.html>). Поради откривателския характер на резюмираното изследване, *Публични политики*.bg публикува обзора с незначителни редакции, свои заглавия и с любезното съгласие на автора и Mediapool.

² Мартина Бозукова е дългогодишен журналист с интереси и опит при отразяването на новини в областта на медицината, общественото здраве и фармацевтичния пазар. Носител на няколко журналистически награди, сред които “Валя Крушкина – журналистика за хората“. Автор и съавтор на анализи в областта на здравната политика.

³ Даниела Колева е професор в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и е един от най-видните изследователи на паметта ни за социалистическия период. Основните области, към които насочва изследванията си са: антропология на социализма и прехода; усна история; изследвания на паметта: биографична и културна памет; социална история, история на жените и половете; социален конструктивизъм.

BULGARIAN INNOVATIONS IN THE PITUITARY GLAND TRADE BEFORE THE DISMANTLING OF THE IRON CURTAIN (Review of proceedings from a conference)⁴

Martina Bozukova⁵, Mediapool.bg
Daniela Koleva⁶, Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract

*The text summarizes the results of a study devoted to the export of pituitary glands from Bulgaria. In the 1980s, the National Institute of Endocrinology, Gerontology and Geriatrics at the Medical Academy found itself involved in an unusual commercial exchange - the export of pituitary glands extracted from cadavers during routine autopsy in Bulgarian hospitals. Part of the currency received is used to purchase equipment and supplies for the institute's research and therapeutic activities. On the occasion of the results, Prof. Daniela Koleva from Sofia University St. Kliment Ohridski "delivers lectures with the eloquent title *We cannot travel abroad, but at least our organs can.*"*

Key words: *export of pituitary glands; socialist period; Bulgaria.*

ПРЕДИСТОРИЯ И КОНТЕКСТ

През 80-те години на XX век Националният институт по ендокринология, геронтология и гериатрия към Медицинска академия се оказва въввлечен в необичаен търговски обмен: хипофизни жлези, извлечени от починали хора в български болници, са продавани на Запад. Ценната по онова време "суровина" е използвана за производството на хормон на растежа, необходим за лечението на деца, страдащи от патологично забавяне в растежа с диагнозата хипофизарен нанизъм. Част от приходите от търговията с хипофизни жлези са използвани за покупката на медицинско оборудване и консумативи.

Някои от документалните следи на този "обмен" на хипофизни жлези са проследени от проф. д-р Даниела Колева, старша изследователка във временното структурно звено "Медицинска антропология" към Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей (ИЕФЕМ) при БАН, създадено в рамките на международния проект

⁴ Статията е публикуваната за първи път в електронното издание Mediapool, на 31 март 2023 г. (виж: <https://www.mediapool.bg/balgarskiyat-otpechatak-v-targoviyata-s-hipofizni-zhlezi-prez-zhelyaznata-zavesa-news346361.html>). Поради откривателския характер на резюмираното изследване, *Публични политики*.bg публикува обзора с незначителни редакции, свои заглавия и с любезното съгласие на автора и Mediapool.

⁵ Martina Bozukova is a long-time journalist with interests and experience in covering news in the fields of medicine, public health and the pharmaceutical market. Winner of several journalistic awards, including "Valya Krushkina - journalism for the people". Author and co-author of analyzes in the field of health policy.

⁶ Daniela Koleva is a Professor at the Sofia University "St. Kliment Ohridski" she is one of the most prominent researchers of the socialist period. The main areas of her research are anthropology of socialism and transition; oral history; memory studies: biographical and cultural memory; social history, women's and gender history; social constructivism.

"Европейският Левиатан: Наследството на следвоенната медицина и "общото благо".⁷ Колева представи находките си в доклад на тема *"Ние не можем да пътуваме в чужбина, но поне органите ни могат: износът на хипофизни жлези от България през 80-те години"*. Той бе изнесен на 30 март тази година в рамките на постоянния семинар по медицинска антропология към ИЕФЕМ.⁸

В рамките на "Левиатан" проф. Колева се занимава предимно с история на геронтологията. Ревейки в архива на Националния институт по ендокринология, геронтология и гериатрия тя намира документи, които свидетелстват за износ на хипофизни жлези. Когато споделя това със свои колеги, една от тях си спомня, че е виждала във в. "Стършел" заглавието "Ние не можем да пътуваме в чужбина, но поне органите ни могат", което разказва за тази практика.

Според проф. Колева две обстоятелства, свързани с общата рамка на случая, са от значение за разбирането на историята на близкото минало. Първо, „парадигмата на Студената война предпоставя една Желязна завеса, която дели света на две и от двете нейни страни се случват различни неща, които нямат нищо общо помежду си освен противопоставянето.“ Но, второ, „... обаче, се оказва, че тази парадигма работи в областта на военното дело и идеологията, но има множество междинни и сфери, в които Желязната завеса се оказва много по-пропусклива отколкото ние си я представяме“ (или представяхме).

Тя дава пример, че подобна сфери на обмен на научна информация са някои медицински направления. Такова сътрудничество например е засечено при овладяването на епидемията от полиомиелит през 50-те години на миналия век, когато и от Изток, и от Запад се вижда "общият враг" – инфекцията и нейните невинни жертви: децата. Но и по не толкова съществени въпроси като това дали обездвижването влияе върху продължителността на живота на лабораторните мишки.“ Тоест, разкриват се случаи, в които Желязната завеса се оказва, метафорично казано, "найлонова", пробиваема.

В тази графа попада и случаят с търговията с хипофизни жлези, макар той да не е толкова оптимистичен и конструктивен, колкото другите два споменати примера на сътрудничество.

САМАТА ЖЛЕЗА И НЕЙНАТА „ЦЕННОСТ“

Хипофизната жлеза е жлеза с вътрешна секреция, разположена в основата на черепа, голяма колкото грахово зърно. Тя произвежда растежен хормон, който е отговорен за нарастването на костите и мускулите при децата. Тогава, когато този хормон липсва, настъпва т.нар. „хипофизарен нанизъм“ и децата остават ниски, което е сравнително рядко състояние – засяга едно от 5-6000 деца.

За да се лекуват тези деца, трябва да приемат растежен хормон, който до средата на 80-те години се извлича само от хипофизните жлези на починали хора, тъй като е видово

⁷ Вижте представянето на проекта на страницата на ИЕФЕМ: <https://www.bas.bg/?p=31737#> (б.п.).

⁸ Темите на семинарите и линкове за онлайн участие се публикуват на страницата на ВСЗ "Медицинска антропология" <http://iefem.bas.bg/медицинска-антропология.html> и на Фейсбук-страницата на ИЕФЕМ.

специфичен, т.е. не е възможно да се ползва животински. Към онзи момент, за да се произвежда това ценно лекарство, трябва при аутопсия от труповете да се извади хипофизната жлеза, да се извлече този хормон и той да се прилага в процеса лечението. По тази причина хормонът, извлечен от хипофизната жлеза, се оказва едно много скъпо и дефицитно лекарство.

Проф. Колева дава следните пояснения:

- “Първоначално в САЩ от една хипофизна жлеза е извлечен 1 милиграм хормон, който е дозата за един ден за едно дете.
- Т.е. за лечението на едно дете за 1 година са необходими 365 хипофизи, а наличните трупове, от които те могат да бъдат извлечени са около 10 000 годишно“;
- Това са тела на покойници, които приживе са дали съгласие да бъдат донори или техните близки след смъртта им са позволили органът да бъде оперативно изваден и използван“.

В САЩ тази терапия започва да се прилага от началото на 1960-те години; първоначално на лекарите се налага да решават от коя степен на хормонален дефицит детето трябва да се лекува, така че поне най-тежките случаи да бъдат облекчени и/или излекувани. Създава се и специален регулаторен орган за целта – Националната хипофизна агенция. Първоначално за хормоните има и сив пазар, но с течение на времето той изсветлява. Причина за това е легализирането на търговията с растежен хормон, където участват големи фармацевтични компании, като шведската фармацевтична компания Kabi (сега част от Pfizer). Тези компании купуват хипофизни жлези, произвеждат хормон на растежа и го продават. Така терапията става достъпна за повече деца.

БЪЛГАРСКИЯТ ПРИНОС

Българският институт по ендокринология, геронтология и гериатрия има изследователски интерес по темата от 70-те години на миналия век.

През 1976 г. директор на института става проф. Ема Бозаджиева, чиито научни интереси са в тази област. По стечение на обстоятелствата проф. Бозаджиева има много повече свобода от свои колеги в аналогични учреждения и разполага властови ресурс да преследва научните си интереси.

През юни 1980 г. проф. Бозаджиева пише писмо до тогавашния председател на Комитета за наука и технически прогрес Начо Папазов, в което предлага да се финансира изолирането на хормони от човешки хипофизи от трупове и да се разработи технология за производство на лекарствени форми.

Проф. Колева реконструира аргументите на проф. Бозаджиева, изложени в писмото ѝ до Комитета:

- “СССР лекува със свой собствен растежен хормон от 1959 г. ГДР произвежда такъв хормон, но отказва да изнася за България.
- Към онзи момент българските деца с хипофизарен нанизъм са оставени без лечение, но не се посочва колко са.

- Лечението на едно дете с растежен хормон за 1 година в Западна Германия по неофициални данни струва 5 000 долара.
- В света съществува недостиг и на пазара тогава една хипофиза струва средно 8 долара.
- В България средно годишно се извършват между 15-20 000 аутопсии и могат да бъдат събирани и преработвани до 15 000 хипофизи, като полученият хормон ще задоволява не само българските нужди, но ще може да бъде и изнасян.
- Очаква се годишен приход от 200-300 000 валутни лева. Екстракцията и експериментите ще бъдат изпълнени от “Фармахим“, а събирането на хипофизите и клиничните експерименти от Института по ендокринология“.

Очевидно тези аргументи дават положителен резултат, защото през следващата година в кореспонденция с “Маимекс“- външнотърговското дружество към Медицинска академия - се говори за организацията по събирането на хипофизи в окръжните болници, съхранението им и необходимостта от покупката на хладилници “Мраз“ за тази цел. През 1987 г. в нарочен доклад се посочва, че Лабораторията по пептидни хормони е успяла да получи този растежен хормон, да го тества и да подготви китове, които могат да бъдат предлагани на пазара.

Хипофизите от България са изкупувани от шведската фирма Kabi, но няма данни страната ни да е получила в замяна готов растежен хормон за лечение на български деца.

В документацията, прегледана от Колева, няма следа от лекуване на деца. *“Това е аргумент, за да се защити проекта, оттам нататък, ако са лекувани деца, това са го правили други институции“*, посочва проф. Колева. Налична е частична информация само за какво са инвестирани приходите от продажбите и това са медицинска апаратура и консумативи.

ОТЧИТАНЕ НА УСПЕХА

През първата половина на 1982 г. се вижда, че са събрани 3 000 хипофизи и цената им е вече 16.5 долара за брой, при първоначална 8 долара, т.е. пазарът се развива бурно и цената се удвоява. От тези хипофизи има 76 000 валутни лева приход, от които Бозаджиева пише, че 45 000 лева са за покупка на оборудване и консумативи за института, а останалите са “печалба”. За кого е печалбата - от отчетните документи не е ясно.⁹

Тъй като прогнозата е, че през втората половина на 1982 г. износът ще продължи и ще

⁹ По това време Народна република България, за разлика от средата на 1970-те години – виж: Мартин Иванов, Данаил Вачков. Външният дълг на България през периода на комунизма (1945-1990). София, БНБ, 2009, с. 182-201 и 202-219; достъпна на: https://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_publication/pub_np_research_03_bg.pdf) има относително добри позиции на пазарите на държавен дълг и сключва договори с представители на Лондонския клуб на частните банки-кредитори, за да финансира текущи разходи и индустриална политика. Логично е да се предположи, че, освен покриването на споменатите разходи, приходите са постъпили частично по сметка Държавния комитет за наука и технически прогрес (просъществувал до 1987 г.) като възнаграждение за цялостното начинание, а частично е била разпределена по усмотрение на т.нар. Валутна комисия към БНБ (неим помощен орган от 1951 до 1991 г.). (Б.р.)

има още доста приходи, тя моли една част от печалбата да се използва веднага за закупуване на допълнително оборудване. *“Печалбата явно е била важна, защото се подчертава, че тя няма да пострада”*, отбелязва проф. Колева.

“По-нататък от отчетите се вижда, че през 1985 г. приходът от търговията с хипофизни жлези вече е 702 000 валутни лева, което е около една трета от всички приходи от търговска дейност на “Маимекс”.

В чест на 13-тия конгрес на БКП през 1986 г. е приет план за приход от 850 000 лева от хипофизи, който е изпълнен под 45%“. Всичко това става ясно от отчетния доклад на новия директор на Института.

ПАЗАРНИ РАЗВИТИЯ

Причините за това са, че междувременно пазарът на естествен хипофизен хормон се срива, тъй като е създаден синтетичен хормон. Правата за тази разработка са на шведската компания Kabi, която си сътрудничи с американската развойна компания Genentech (Genetic Engineering Technology).

През 1979 г. за първи път тази разработка е представена пред Американската агенция по храните и лекарствата (FDA), но проучванията продължават още няколко години, през които хормонът е усъвършенстван до точен аналог на човешкия.

През 1985 г. подобрената версия на синтетичния хормон е одобрена от FDA при форсмажорни обстоятелства. Ранната пролет на 1985 г. няколко смъртни случая на млади хора в САЩ се оказват свързани с болестта на Кройцфелд-Якоб. (Подобна на болестта луда крава). Оказва се, че тези хора са лекувани през 60-те години с естествения хормон от хипофизни жлези. Близко 30 000 деца по света за тези почти 30 г. са получили това лечение и не е ясно каква част от препаратите са били заразени, както и колко млади хора ще се окажат заразени. В последствие става ясно, че те се оказват няколкостотин в цял свят, в това число САЩ, Франция, Япония.

Kabi изтегля от пазара своя естествен хормон, разчитайки че FDA ще одобри светкавично синтетичния, което се и случва. Така синтетичният хормон идва при широко отворени врати и се радва на успешен прием. Очакваната “конкуренция” от човешкия хормон не се случва.

„СОБСТВЕНОСТТА“ ВЪРХУ ХИПОФИЗНАТА ЖЛЕЗА

При екстракцията на жлезите от починалите хора в България държавата не е искала съгласие.

Това поведение е в рамките на закона: според действащото тогава право търсенето на съгласие не е било и необходимо. Проф. Колева и доц. Стоян Ставру, юрист и специалист по биоетика и биоправо, са направили преглед на действащия през 1980-те години Закон за народното здраве, и са установили, че в него има изрична разпоредба, според която е разрешено да се изземват органи при аутопсия. А аутопсии са се правили на всички починали в болниците. Изрично е било записано и че не е необходимо съгласие на близките.

Това, което не е известно, е дали е било законно да бъдат продавани иззетите органи. Не

е известно някой закон да е регламентирал такава дейност.

След 1989 г. законите са променени и според действащото сега законодателство се иска изричен отказ от донорство приживе. Търговията с органи е забранена.

МЕЖДУНАРОДНИ СРАВНЕНИЯ

Подобна на тази в България търговия с хипофизни жлези е имало в други страни от Източния блок, например в Унгария и Румъния. В Унгария в края на 1980-те години избухва скандал, защото професор по ендокринология от университета в Сегед изнася жлези за италианска фармацевтична компания. Той е изправен пред съда, защото ги изнася сам, директно, вместо чрез държавната компания (която има съответния монопол). Т.е. е съден, защото може би е оцетил държавната компания, лишавайки я от печалба. В своя защита професорът твърди, че единственият му мотив е бил да достави оборудване за лабораторията, която работи в обществен интерес.

В Румъния преди години става общоизвестно, че близо сто деца са били лекувани през 1970-1980-те години с хормони на растежа, получени от хипофизна жлеза, извлечена след аутопсия на труповете от Института по съдебна медицина в Букурещ.

За България има данни, че търговията с хипофизни жлези от България е била по-широка и с повече страни. За това свидетелства през 2008 г. тогавашният председател на комисията по здравеопазване в Народното събрание, доц. д-р Атанас Щерев.¹⁰

Според него освен за Швеция, България е изнасяла хипофизни жлези още за Франция, Италия, Швейцария и хипофизни жлези са се събирали във всички европейски страни. По повод скандала със заразените с болестта на Кройцфелд-Якоб във Франция Щерев коментира: “Многократно е изяснявано, че събираните хипофизни жлези са отивали в института "Пастьор", който произвежда лекарства. Гордостта на Франция - институтът "Пастьор" - допуска да се използват лекарства, които водят до заразяване на деца. Ясно е къде е вината”.

ПОСЛЕСЛОВ НА ИНИЦИАТОРКАТА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО, ПРОФ. ДАНИЕЛА КОЛЕВА

В коментар за настоящата публикация за *Публични политики.bg*, откривателят на историята проф. Колева споделя следното: „Този случай може да се разглежда от няколко различни перспективи:

- **Технологична утопия:** синтетичният продукт се оказва по-добър, по-"чист", по-малко рисков от естествения. Години наред са провеждани изследвания, акумулирано е знание, правени са проби и грешки, докато се достигне до положителен резултат. Това е един вид „success story“, повод за технологичен оптимизъм.
- **Пазарна дистопия:** участието на фармацевтични компании разширява възможностите за терапия, но ги ограничава до платежоспособните семейства. Нещо повече, производството на растежен хормон вече зависи от пазар на

¹⁰ През 1980-те години той е сътрудник на Института по ендокринология, геронтология и гериатрия.

хипофизи, т.е. от комодификация на този орган, което има правни и етически последици.

- **Правни и биоетически дебати:** в САЩ и други страни е изисквано информирано съгласие, но българският Закон за народното здраве от 1973 г. експлицитно постановява, че не е необходимо нито да се получи съгласие, нито дори да се информират близките на донорите.
- **Особености и „морал“ на търговията:** Докато извличането на органи не е незаконно, търговията с тях през 80-те години попада в една "сива зона", която не е правно регулирана. Но дори правно допустима, въпросната практика остава морално проблематична. Донорството на органи, тъкани и клетки от трупове е предмет на продължаващи дебати.
- **Граници на научното сътрудничество през Студената война:** в някои отношения Желязната завеса наистина се оказва "найлонова" и пробиваема, пропусклива. Медицината, като обективна и универсална наука с хуманни и политически неутрални цели, е една от областите на относително свободна циркулация на знание и технологии. Случаят с хипофизите обаче показва границите на това сътрудничество: то е налице във фундаменталните изследвания, но е проблематично в развойните и стопанските дейности, насочени към производство на някакъв продукт и неговата реализация на пазара.¹¹

¹¹ Фактически разминаването е в учредените права на собственост върху труповете на починалите граждани (всъщност те са законово определени като притежание на държавата), в липсата на стимули в България да се търсят алтернативи на извличаните от човешките органи хормони и съответно лекарства, въпреки рисковете и неефективността на извличането на естествения хормон, както вероятно и политиката на защита на „националния капитал“ в технологиите преди 1989 г. (б.р.).